

Németh Gyula: a 20. századi turkológia nagy alakja

Emlékezés születésének 130. évfordulója alkalmából

Az utókor többnyire hálátlan a nagy tudósokkal. Emléküket leginkább akkor idézzük fel, ha születésüknek és haláluknak kerek évfordulója van. E sorok írója a magyar turkológusok azon nemzedékéhez tartozik, akiket Németh Gyula az 1970-es években már nem tanított; számomra így személye már egyetemi éveim alatt legendává vált. Tanítványai mindig tisztelettel beszéltek róla, még azok is, akikre a kicsit bogaras, de alapjában nagyon jó szándékú professzor néha meg-megorrolt. Nemzedékemnek meglepő volt, hogy eltérő területek kutatói tartották mesterüknek. Olyan nagy formátumú tudós volt, aki egyszerre volt otthon a török nyelvészetben, a magyar őstörténetben, de a honfoglalás előtti török kapcsolataink rejtélyeiben is éppúgy, mint a magyar-oszmán kapcsolatok 16–17. századi nyelvi-kulturális emlékeinek kutatásában. Neki köszönhetően ismerjük a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratait, a magyarországi kunok és jászok nyelvi emlékeit, de az egykori vidini és más bulgáriai törökök nyelvjárását is. Olyan összegző, széles látókörű turkológus volt, aki tudományágát máig ható erővel elhelyezte a magyar tudományosságban, s leginkább általa – Vámbéry Ármin hírneves örökségére is építetten – lett a turkológia magyar nemzeti tudományág.

Németh Gyula turkológiai és nyelvészeti alapképzését az Eötvös Collegiumnak köszönhetette, ahol 1909-ben kezdte meg tanulmányait, mint a Királyi Magyar Pázmány Péter Egyetem bölcsészhallgatója. A karcagi főgimnázium kiváló diákja Budapesten, a Ménesi úton egy olyan tehetségképző rendszerbe került be, ahol a diákok tudományuk alapjait széles európai horizontot biztosító nyelvtudással együtt sajátították el. A fiatal Németh Gyulának nem csupán tehetséges nyelvészé kellett válnia, aki a világ bármelyik egyetemén meg tudja állni a helyét, hanem Gombocz Zoltánnak (1877–1935), a honfoglalás előtti török jövevényszavaink rendszerbe szedőjének védnöksége alatt több török nyelv (oszmán-török, krími tatár, csuvas, kumük és a karacsaj-balkar) alapos ismerőjének is kellett lennie. Annak a nemzedéknek volt a tagja, akik-

DR. HÓVÁRI JÁNOS (1955) történész, turkológus, diplomata, a Türk Tanács Budapesti Képviselői Irodájának vezetője, nagykövet.

nek olyan visszajáró kollégisták lehettek társai, mint Horváth János (1878–1961), Kodály Zoltán (1882–1967), Szekfű Gyula (1883–1955). Ő maga pedig oly nagy tehetségeknek lehetett a mentora alma materében, mint Kniezsa István (1898–1965), Ligeti Lajos (1902–1987), a krími tatár Bekir Szidki Csobanzade (1893–1937) vagy a bulgáriai Vidinből Budapestre került török nyelvésztehetség, Hasan Eren (1919–2007).

Németh Gyula 1915-től nyugdíjba vonulásáig (1965), s még utána is évekig meghatározó szerepet játszott a Pázmány Péter Tudományegyetem (1950-től Eötvös Loránd Tudományegyetem) Török Tanszékének irányításában. Fél évszázad adatott meg neki, hogy a magyar és a nemzetközi turkológiában nagyot alkot-hasson és iskolát teremthessen. Az egyetemét körülvevő politikával hol szerencséje volt, hol nem. Az Eötvös Collegium s ezen keresztül iskolája és köre mögött sokáig egy olyan nagy formátumú tudós-politikus állt, mint Teleki Pál (1879–1941), akinek mindig megvoltak a kapcsolatai ahhoz, ami éppen az építkezéshez kellett. Hol kutatáshoz kellett forrás, hol egy tehetséges diáknak ösztöndíj vagy épp kiutazási engedély. 1945 után ezt a szerepet Keresztury Dezső (1904–1996) töltötte be, amíg a magyar megújulást a pártállam meg nem fojtotta. A turkológiát azonban a magyar kommunizmus nem tudta – s talán nem is akarhatta – visszafejlesztani, mert Moszkvában és a Szovjetunió több más városában olyan fontos – főleg nyelvészeti – kutatások folytak, amelyek professzorai jól ismerték magyar kollégáik eredményeit. De a törökországi tudományos élettel való kapcsolatokban nagy törés következett be. Minden szál nem szakadt meg, de a hidegháború hatásai az 1980-as évek végéig mindkét oldalon kemény korlátokat jelentettek. Németh Gyula a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének élén 1950–1965 között foggal-körömmel védte a magyar turkológiai pozíciókat, de ez sohasem jelentette azt, hogy ne tartotta volna fontosnak a hazai finnugristák kutatásait és azok továbbfejlesztését. Németh Gyula felesége, Sebestyén Irén (1890–1978) jeles magyar finnugrista volt.

A magyar turkológia és a hazai orientalisztika viszonyrendszerében az 1950-es években új szempontok jelentek meg. A hatalmas szovjet térséggel, Kínával és Mongóliával, valamint a Moszkvával együttműködő ún. „harmadik világbeli” országokkal való kapcsolattartás egy új tartalmú magyar orientalisztikát igényelt. Ebben a nyelvtudás mellett társadalom- és politikaelméleti szempontok váltak meghatározóvá. Az orientalisztika új ágai Budapesten is nemzetköziesedtek (nem egyszer moszkvai támogatással és ösztönzéssel), ami számos tehetséges magyar orientalistának külföldi egyetemeken állást (jobb fizetést és karriert) biztosított. Az az iskolaépítő szempont, amelyet Németh Gyula képviselt, hogy a magyar turkológiának kéz a kézben kell járnia a magyar őstörténetkutatással és az azt segítő diszciplínákkal (különösen a bizantinológiával, szlavisztikával és a bulgarisztikával) az 1960-as évektől csupán megtűrt maradt, tudományági pozíciói a magyar tudományos életben folyamatosan gyengültek. Nem kérdéses, hogy a hazai turkológia már 1960–70-es évekre jócskán elveszítette azt a dinamizmusát, amellyel az 1930-as években rendelkezett.

Németh Gyula a magyar őstörténetet összekötő kapocsnak tartotta a Kelet tanulmányozásával foglalkozó diszciplínák között, s ezért törekedett arra, hogy az olyan orientalista kutatások, amelyek forrásokat tártak fel vagy épp csak új szempontokat vetettek fel a magyar őstörténet kérdéseivel kapcsolatban, párhuzamosan fejlődjenek a turkológiával. De azt is világosan látta, hogy Moravcsik Gyula (1892–1972) bizantológiai, Czeglédy Károly (1914–1996) arabisztikai, Harmatta János (1917–2004) iranisztikai, valamint Melich János (1872–1963) szlavisztikai iskolája nélkül a magyar őstörténet nem boldogul. 40 éves volt, amikor 1930-ban megjelentette „A honfoglaló magyarság kialakulása” című munkáját, amely nyelvészeti alaposítottágú, széles körű helyzetjelentés volt a magyar őstörténetkutatás akkori helyzetéről és egyben programterv arra, hogy miként kell a nyelvészeti-történeti kutatásokat folytatni. A kötet megjelenése után Németh Gyula haláláig, több mint négy évtizeden át dolgozott őstörténeti koncepciója javított kiadásán, melyet végül a szegedi Altajisztika Tanszék professzora, Berta Árpád (1951–2008) rendezett sajtó alá, s a kötet 1991-ben hagyta el a nyomdát. Egy-egy kutató attól válik nagy tudóssá, hogy fogékony a kritikára, s az új források közléséből következő új felvetésekre. Németh Gyula egész életében kész volt önmaga korrekciójára, ha a források ezt megkövetelték. A múlt megismerése ugyanis nem zárt tudomány. Újabb szempontok alapján minden más fényben tűnik fel, vagy épp az derül ki, hogy a korábban elvetett feltételezés mégis igaz.

Németh Gyula iskolateremtő személyiség volt, akinek jól átgondolt és gondosan épített rendszerét a második világháború és következményei szinte szétrombolták. Volt olyan tanítványa, aki a fronton esett el. Még többen voltak olyanok, akiknek 1944–1947 között az országból menekülniük kellett. Az egyik legmeghatározóbb tanítvány, Halasi-Kun Tibor (1914–1991) a háború éve alatt az Ankarai Magyar Intézetnek volt igazgatója, majd annak 1947. évi bezárása után török támogatással a New York-i Columbia Egyetemnek lett professzora. Németh Gyula turkológiai módszerére épített iskolát New Yorkban, amelyben számos rendkívül tehetséges amerikai turkológusnak lett a doktorvaterje. Kár, hogy nyugdíjazása óta a Columbián az orientalisztika más utakat követ. Nála e tekintetben sikeresebb vagy időt állóbb lett a másik tanítvány, Sinor Dénes (1916–2011) iskolateremtése, akinek az útja Párizson és Cambridge-en át vezetett a bloomingtoni Indiana Egyetemre, ahol az 1960-as években olyan ural-altáji nyelvészeti és történelmi kutatóközpontot és oktatási hálózatot hozott létre, amely napjainkban is virágzik. Ankarában a kedvenc török tanítvány, Hasan Eren alapított iskolát. Mivel ő hosszú ideig a Török Nyelvtudományi Társaság elnöke is volt, tanárának gondolatait időtállóan építette bele a török nyelvtudományba. Berlinben pedig egyik 1950-es évekbeli tanítványa, Hazai György alapított iskolát a Humboldt Egyetemen Németh Gyula-i turkológiai megközelítéssel.

Németh Gyula Halasi-Kun Tibort szánta utódául a budapesti egyetemen. 1957-ben a müncheni Orientalisztikai Világkongresszuson igyekezett barát-tanítványát rábeszélni, hogy az emigrációból jöjjön haza. Halasi-Kun Tibor azonban

New Yorkban maradt. Németh Gyula nyugdíjba vonulását követően a budapesti egyetemen és a Magyar Tudományos Akadémián a turkológia más orientalisztikai és nyelvtudományi kutatások rangsorában hátra került. Németh Gyula ettől tartott, s előzetes félelmei beigazolódtak. Fekete Lajosnak (1891–1969), Káldy-Nagy Gyulának (1927–2011), Hazai Györgynek (1932–2016) és más ma is köztünk élő professzoroknak köszönhetően a magyarországi oszmanisztika ekkora már sikeresen megerősödött, s a turkológia egészéből való kiválására Németh Gyula is áldását adta. Az elmúlt másfél évtizedben Budapesten olyan műhelyek is létrejöttek több egyetemen is, amelyek a törökség 20. századi történetét és politikai változásait kutatják máig ható relevanciákkal. A Bartók Béla örökségéhez kapcsolódó török népzenei hagyomány pedig Sipos János munkásságának köszönhetően új magaslatokra jutott el. De mi van a hagyományos nyelvészeti, néprajzi, történeti és régészeti turkológiával, a Nyugat-Szibériától Dobrudzsáig, valamint a Volga-könyöktől a félsivatagi turkománokig?

Németh Gyula már pályája elején világosan látta, hogy a magyar turkológiának túl kell lépnie a csak az oszmán-török nyelvre és kultúrára szűkített kutatásokon (amely vonal egyébként nemzetközi jelentőségű osztrák–magyar közös örökség is volt), és nagy jelentőséget kell tulajdonítani a többi törökségi nyelvnek és kultúrának is, mert csak így lesznek megválaszolhatók a kortárs szinten a turkológia alapkérdései, mert csak ezek által derülhet fény a magyar nyelvbe került török jövevényszavak nyelvi és kultúrtörténeti hátterére is. Ez utóbbiak a török nyelvtörténet szempontjából is óriási jelentőséggel bírnak, mert a magyar nyelv honfoglalás előtti török szókinccse egyben a nyugati ótörök nyelv egyetlen, máig fennmaradt emléke is. Ebben a hatalmas feltáró munkában meghatározó szerepe volt a Szegedi Egyetemen az Altajisztikai Tanszéket 1974-ben megalapító Róna-Tas Andrásnak és munkatársainak; s az altajisztikai kiterjesztés is előremutató lépés volt. Németh Gyula professzor kéziratok hagyatéka és könyvtára is Szegedre került. A szegedi képzés ellenére is a magyar turkológia vesztett nemzeti szerepéből és keresztmetszete egyre zsugorodott. Több nemzedék számos tehetsége a turkológiában nem tudta kiforrni magát itthon: nem kapott lehetőséget, hogy bizonyítson; nem jutott sem egyetemi, sem kutatói álláshoz. Számos tehetségünk külföldi egyetemen tanít, az egyetemi mesterprogramokon pedig kevés a diák. Nem csupán a tudományos utánpótlással vannak gondok, hanem a megfelelő szintű és számú nyelvtudással is a fontosabb török nyelvek területén: a magyar jövőnek pedig szüksége van a török nyelveket jól beszélő új nemzedékekre, tolmácsokra, műfordítókra és szakértőkre. Itt az ideje, hogy az egyetem- és tudományszervezésben új szempontok jelenjenek meg. S a turkológia vonatkozásában a Németh Gyula-i tettek, vágyak és álmok újraértelmeződjenek, mert a hazánkkal szoros kapcsolatokat ápolni kívánó, saját múltjukat ismét felfedező török világok tudósainak és gondolkodóinak is szükségük van erre: nyugati kapocs vagyunk feléjük. A magyar őstörténet rejtélyeinek megfejtéséhez, a mai török világ kellő értelmezéséhez pedig sok éves megfeszített tanulás, jó nyelvtudás, komoly terepmunka és kritikai gondolkodás

szükséges. „Alig akad magyar tudós – vallotta Gombocz Zoltán, Németh Gyula mestere az 1920-as években az Eötvös Collegiumban –, aki kívánatosnak tartaná, hogy a tudósképzés súlypontja a külföldre tolódjék át. Hiszen a tudomány minden országban sajátos nemzeti alakot ölt, nemzeti elemekkel van átszöve, külön problémaköre van.” Németh Gyula is ezt vallotta, még ha büszke volt is külföldre szakadt tanítványaira. Itt az ideje annak, hogy Gombocz Zoltán gondolata Németh Gyula életművéből kiindulva a magyar turkológiát új vizekre vezesse, s ennek biztos szervezeti és pénzügyi háttere megteremtődjék. S ezáltal a magyar turkológia ismét egyik szervező ereje legyen a Kelettel kapcsolatos magyar közgondolkodásnak, közbeszédnek és tudományos életnek. Ehhez legalább egy évtizedes átgondolt építkezésre van szükség a gimnáziumoktól az egyetemekig, Karcagtól Budapestig.

Sárkány Tamás: Erre (vegyes technika, vásznon, 90×90 cm, 2020)

